

Kongregácia pre biskupov

Direktórium pre návštevu *Ad limina apostolorum*

29. jún 1988

Úvodné smernice

Návšteva *Ad limina apostolorum* všetkých biskupov, ktorí v láske a službe predsedajú v spoločenstve s Apoštolskou stolicou miestnym cirkvám vo všetkých častiach sveta, má konkrétny význam, a to: posilnenie ich zodpovednosti ako nástupcov apoštolov a hierarchického spoločenstva s Petrovým nástupcom, pričom návšteva Ríma odkazuje na hroby sv. Petra a Pavla, pastierov a stĺpov rímskej cirkvi.

Táto návšteva predstavuje ústredný moment vykonávania pastoračnej služby Svätého Otca: najvyšší pastier totiž počas nej prijíma pastierov miestnych cirkví a preberá s nimi konkrétne otázky týkajúce sa ich cirkevného poslania.

Skúmanie počiatkov a historicko-právneho vývoja tejto návštevy a úvaha o jej teologicko-duchovno-pastoračnom význame umožňuje prehĺbiť zmysel a osvetliť základy, dôvody a ciele tejto inštitúcie, ktorá je pre jej starobylosť tak ctená a má veľký cirkevný význam.

Preto pripájame tri poznámky, jednu teologickú, druhú spirituálno-pastorálnu a tretiu historicko-právnu.

Tu sa obmedzíme len na uvedenie niekoľkých bodov pre lepšie pochopenie direktória.

I. Návšteva *ad limina* sa nemá chápať ako jednoduchý právno-administratívny akt, spočívajúci v absolvovaní rituálnej, protokolárnej a právnej povinnosti.

V samotnom kánonickom práve, ktoré ju predpisuje (*CIC*, kán. 400), sú jasne uvedené dva základné ciele tejto návštevy:

- a) uctiť si hroby svätých apoštolov Petra a Pavla;
- b) vykonať návštevu u Petrovho nástupcu, biskupa Ríma.

II. Putovanie k hrobom apoštolov Petra a Pavla a ich uctievanie sa praktizuje už od dávnych kresťanských čias a stále si uchováva jednak svoj hlboký duchovný zmysel, jednak svoj význam pre cirkevné spoločenstvo; preto sa inštitucionalizovalo práve v prípade biskupov. Vyjadruje totiž jednotu Cirkvi založenej Pánom na apoštoloch a budovanej na svätom Petrovi ako ich hlave, pričom hlavným uhlovým kameňom je sám Ježiš Kristus a jeho „evanjelium“ spásy pre všetkých ľudí.

III. Stretnutie s Petrovým nástupcom, prvým správcom pokladu pravdy odovzdanej apoštolmi, má posilniť jednotu v tej istej viere, nádeji a láske, a umožniť spoznať a oceniť nesmierne dedičstvo duchovných a morálnych hodnôt, ktoré celá Cirkev v spoločenstve

s biskupom Ríma rozšírila do celého sveta. Spôsoby a frekvencia stretnutí s pápežom sa môžu meniť a počas stáročí sa menili; ale základný význam ostáva stále ten istý.

IV. Vo svete, ktorý smeruje k čoraz efektívnejšiemu zjednoteniu, a v Cirkvi, ktorá je „znakom a nástrojom dôverného spojenia s Bohom a jednoty celého ľudstva“ (LG 1), sa javí ako nevyhnutné podporovať a napomáhať neustálu komunikáciu medzi miestnymi cirkvami a Apoštolskou stolicou, vzájomnú výmenu informácií a spoluúčasť na pastoračnej starostlivosti týkajúcej sa problémov, skúseností, trápení, zamerania a plánovania práce i života.

Pohnútky k takejto cirkevnej komunikácii sú dvojaké. Na jednej strane ide o spojenie s centrom a viditeľným základom jednoty, ktorá je povinnosťou každého biskupa a osobne za ňu zodpovedá, a ktorá sa v kolegiálnom duchu (*affectus collegialis*) prejavuje v skupinách alebo konferenciách biskupov, ktoré sú zväzkami jednoty a nástrojmi služby biskupov. Na druhej strane ide o to, aby sa v súvislosti s úradom (*munus*) „osobitne zvereným Petrovi“ (LG 20) v službe cirkevnému spoločenstvu a rozširovaniu misií neopomenulo nič, čo podporuje a uchováva jednotu viery a spoločnú disciplínu celej Cirkvi, a aby sa oživilo povedomie, že starosť o hlásanie evanjelia na každom mieste prináleží zboru pastierov.

V. Je zrejmé, že biskup Ríma potrebuje na vykonávanie tohto úradu (*munus*) pravdivé a spoľahlivé informácie o konkrétnej situácii v rôznych miestnych cirkvách, o ich problémoch, iniciatívach, ktoré tam prebiehajú, o ťažkostiach, s ktorými sa boria a výsledkoch, ktoré dosiahli. To je dnes možné zabezpečiť lepšie ako v minulosti či už listovou formou, cez verejné komunikačné prostriedky, správy od vyslancov Svätej stolice v jednotlivých krajinách a tiež prostredníctvom kontaktov, ktoré Svätý Otec môže nadviazať s miestnymi inštitúciami počas svojich apoštolských ciest: napriek tomu však je naďalej nenahraditeľný pravidelný osobný kontakt s najvyšším veľkňazom v Ríme, ktorý môžu jednotliví biskupi alebo biskupské konferencie, v ktorých sú v rámci danej krajiny združení, nadviazať počas návštevy a púte do Ríma, po náležitej vzdialenej i blízkej príprave na toto stretnutie.

Pavlova návšteva u Petra spojená s jeho pätnásťdenným pobytom u neho (porov. *Gal 1, 18*) bola stretnutím, na ktorom jeden druhému pomáhali v službe. Podobne aj návštevy biskupov – ktorí sú Kristovými zástupcami a vyslancami v miestnych cirkvách, ktoré im boli zverené – u Petrovho nástupcu „Kristovho námestníka a viditeľnej hlavy celej Cirkvi“ (LG 18) obohacujú skúsenosťami Petrovu službu, ktorá je spojená s objasňovaním vážnych problémov Cirkvi a sveta, vnímaných v ich rozličných súvislostiach podľa konkrétneho miesta, času a kultúry.

VI. Súčasťou prípravy na návštevu ad limina (kán. 400) je aj päťročná správa, ktorú predpisuje *Kódex kánonického práva* (kán. 399). Táto správa je prostriedkom, ktorý má uľahčiť utvorenie spoločenstva medzi partikulárnymi cirkvami a rímskym veľkňazom. Má sa poslať včas, aby bol osobný i pastoračný kontakt Svätého Otca s každým biskupom prospešný a aby mohli náležite informované kompetentné dikastéria viesť konštruktívny dialóg s diecéznymi pastiermi.

VII. Svätý Otec, biskupi a dikastéria rímskej kúrie preto cítili potrebu upraviť priebeh návštevy ad limina ordinárov latinského obradu a najmä jej prípravu zo strany tak biskupov, ako aj dikastérií, vhodnou normatívou, ktorú predstavuje nasledujúce direktorium.

Pre biskupov východného obradu sa v tomto smere očakáva promulgovanie *Kódexu kánonov východných cirkví*.

Direktorium

1. *Vzdialená príprava.* Hlavné body vzdialenej prípravy sú tieto: duchovná príprava, vypracovanie a zaslanie päťročnej správy a kontakt s miestnym pápežským vyslancom.

1.1 *Čas na zamyslenie a modlitbu.*

Najlepšia príprava je duchovná. Návšteva ad limina je aktom, ktorý každý biskup koná pre dobro vlastnej diecézy a celej Cirkvi, na podporu jednoty, lásky, solidarity vo viere a v apoštoláte. Každý ordinár nech sa teda usiluje vybrať zo svojej skúsenosti tie najpodstatnejšie prvky danej situácie, nech ich pozorne preskúma a vyvodí z nich závery, ktoré považuje za nadobudnuté pred Božou tvárou pre dobro Cirkvi.

V tejto chvíli bezpochyby pocíti potrebu zapojiť do zamyslenia a modlitby celé diecézne spoločenstvo, zvlášť klauzúrne kláštory a ostatné centrá modlitby a pokánia, pretože čin, ktorý sa chystá vykonať, je výsostne cirkevný.

1.2 *Päťročná správa*

1.2.1 V očakávaní návštevy ad limina má ordinár čo najstarostlivejšie spísať päťročnú správu o stave cirkevnej štruktúry, ktorá mu je zverená: správu nariaďuje kódex všetkým ordinárom, ktorí sú v úrade aspoň dva celé roky z určeného päťročného obdobia.

1.2.2 Na uľahčenie tejto práce a kvôli určitej jednotnej osnove správy, ktorá je užitočná pre nasledujúce skúmanie a dialóg, môže ordinár použiť špeciálnu osnovu pripravenú Kongregáciou pre biskupov.

1.2.3 Na správe sa pozitívne cení spojenie stručnosti, jasnosti, presnosti, konkrétnosti a objektívnosti v reálnom opise miestnej cirkvi, ktorej je ordinár predstaveným, v opise jej problémov a vzťahov s inými ako katolíckymi a kresťanskými cirkevnými spoločenstvami, a tiež s občianskou spoločnosťou a verejnými autoritami.

1.2.4 Pri vypracovaní správy môže ordinár požiadať o pomoc kompetentné a dôveryhodné osoby, vždy však treba zachovať dôvernosť, pokiaľ ide o také dokumenty, ako je celá korešpondencia s Apoštolskou stolicou ohľadom základných problémov Cirkvi.

1.2.5 Správa sa zvyčajne posielala na Kongregáciu pre biskupov približne šesť mesiacov (a v nijakom prípade nie menej ako tri mesiace) pred návštevou ad limina, aby mohla byť preštudovaná a zhrnutá do súhrnného výkladu, ktorý sa prednesie Svätému Otcovi, aby sa tak mohol oboznámiť so stavom a problémami každej miestnej cirkvi už pred touto návštevou.

1.2.6 Bolo by vhodné, aby kvôli eventuálnym problémom či prípadom, ktorými sa majú rôzne dikastériá zaoberať, poslal ordinár tri kópie tejto správy, alebo kompletne výpisy z nej podľa špecifických kompetencií jednotlivých dikastérií.

1.3 Spolupráca s pápežským vyslancom

1.3.1 Pápežský vyslanec v každej krajine má na starosti pripomenúť jednotlivým biskupom stanovený termín návštevy už niekoľko mesiacov vopred, na začiatku kalendárneho roka.

1.3.2 Zároveň vyzve predsedu biskupskej konferencie, aby so súhlasom biskupov určil jedno alebo viac období roka, v ktorých biskupi jednotlivito, alebo ak to okolnosti umožnia v skupinách, zamýšľajú prísť na návštevu do Ríma, pričom stále platí, že tento kalendár termínov musí byť predložený najvyššiemu veľkňazovi na schválenie.

1.3.3 Pápežský vyslanec pripomenie ordinárom, od ktorých sa to požaduje, aby zaslali päťročnú správu.

2. Blízka príprava. Blízka príprava sa týka predošlých dohôd s kompetentným úradom Kongregácie pre biskupov ohľadom stanoveniu termínov a podrobností návštevy.

2.1 Predošlé dohody s Kongregáciou pre biskupov

2.1.1 Termín návštevy ad limina biskupov z jednotlivej krajiny alebo cirkevného regiónu sa dohodorí medzi sekretariátom danej biskupskej konferencie a prefektúrou Pápežského domu, ktorá o tom informuje špeciálny Úrad pre koordináciu návštev existujúci v rámci Kongregácie pre biskupov.

2.1.2 Zvyčajne sa stanoví spoločný dátum pre všetkých biskupov jednej cirkevnej provincie alebo pastoračného regiónu, aby sa mohli všetci biskupi, ktorí tam patria, dostaviť do Ríma v rovnakom čase, pričom však stále treba pamätať na to, že charakter návštevy je výsostne osobný.

2.1.3 Sekretár biskupskej konferencie poskytne tomu istému úradu pre koordináciu opis skupiny, ktorá sa chystá na návštevu: počet a totožnosť jej členov, sociálno-pastoračnú situáciu, z ktorej prichádzajú, problémy týkajúce sa ich regiónu, navrhované riešenia, atď. S týmto cieľom bude vhodné získať od každej skupiny spoločný dokument obsahujúci informácie, návrhy a prípadné požiadavky na predloženie Apoštolskej stolici, ktorý treba včas zaslať na Úrad pre koordináciu návštev.

2.1.4 Sekretariát biskupskej konferencie dohodne tiež so spomínaným úradom stretnutia s rímskymi dikastériami, ktoré budú mať biskupi jednotlivo alebo v skupine, a vyšpecifikuje ich ciele a témy tak, aby bolo možné pripraviť ich prerokovanie. Jednotliví biskupi však môžu tiež slobodne požiadať o stretnutie a predložiť vlastné témy.

2.1.5 Na všetky rokovania týkajúce sa návštevy určí biskupská konferencia (národná alebo regionálna) zodpovednú osobu, bývajúcu v Ríme, ktorú poverí sledovaním príprav a priebehu návštevy na mieste a ktorá bude s týmto cieľom udržiavať kontakt medzi biskupmi a Úradom pre koordináciu návštev. V prípade, že takáto osoba bude určená, má byť spomínaný úrad o tom informovaný.

2.2 Úlohy Úradu pre koordináciu návštev

2.2.1 Úrad pre koordináciu návštev v službe biskupom prejednáva so sekretariátom biskupskej konferencie a zodpovednou osobou všetky otázky týkajúce sa prípravy a uskutočnenia návštevy ad limina a zvlášť kalendár návštevy, program a termíny slávenia a rímskych stretnutí a tiež kontaktov s rôznymi dikastériami.

2.2.2 S cieľom uľahčiť prácu jednotlivým dikastériám, ktoré sa podieľajú na stretnutí s biskupmi počas návštevy ad limina, Úrad pre koordináciu návštev:

- informuje každé dikastérium o predpokladaných termínoch v danom polroku;
- informuje dikastériá včas ohľadom termínov, ktoré poslali sekretariáty biskupských konferencií a určené zodpovedné osoby;
- informuje dikastériá podľa ich kompetencie o tých bodoch päťročných správ, ktoré sa ich týkajú;
- komunikuje s dikastériami ohľadom zaslania požiadaviek a stanovenia termínov stretnutí zo strany rôznych biskupov alebo požiadavky samotných dikastérií stretnúť sa s jednotlivými biskupmi alebo skupinami biskupov, ktorí sú na návšteve ad limina;
- v konkrétnom prípade informuje sekretariát biskupskej konferencie alebo zodpovednú osobu či priamo dotyčného biskupa; a zároveň každému dikastériu poskytne všetky dostupné informácie o konkrétnej situácii, konkrétnych osobách či skupinám.

2.2.3 Naďalej platí, že Úrad pre koordinovanie návštev zodpovedá za stanovenie termínov stretnutí jednotlivých biskupov alebo skupín so Svätým Otcem a za informovanie o nich:

- každoročne posielajú na prefektúru kompletný zoznam biskupov, ktorí sa majú zúčastniť na návšteve ad limina, zároveň informuje o orientačných termínoch, ktoré preferujú a ktoré sú mu známe;
- od prefektúry dostáva v náležitom predstihu, čo najpresnejší kalendár audiencií jednotlivých biskupov alebo ich skupín, a informuje o ňom dikastériá rímskej kúrie.

2.2.4 Pre biskupov, ktorí sú na čele Kongregácie pre východné cirkvi a Kongregácie pre evanjelizáciu národov, Úrad pre koordináciu návštev ponúka spoluprácu s úradmi pre návštevy ad limina týchto dikastérií.

3. Konanie návštevy ad limina. Základné momenty návštevy ad limina sú tieto:

- púť a uctenie si hrobov kniežat apoštolov;
- stretnutie so Svätým Otcem;
- kontakty s dikastériami rímskej kúrie.

K nim možno pridať i kontakty s niektorými pastoračnými inštitúciami cirkvi Ríma.

3.1 Liturgický moment

3.1.1 Púť k hrobom kniežat apoštolov, ktorá je základným momentom návštevy, sa konkrétne uskutoční v liturgickom slávení, ktoré upevňuje cirkevné spoločenstvo a posilňuje tých, ktorí sa na ňom podieľajú, či už biskupov alebo veriacich, ako aj ďalšie osoby, ktoré sa ho z nejakého dôvodu zúčastnia, ako sa to v Ríme často stáva.

3.1.2 Úrad pre koordináciu návštev po dohode so sekretariátom biskupskej konferencie alebo s určenou osobou nadviaže kontakt s patriarchálnymi bazilikami sv. Petra a sv. Pavla, aby sa stanovil čas a miesto slávenia svätej omše a prípadne aj liturgie hodín alebo liturgie slova, a tiež vopred pripraví všetko, čo sa týka prostredia a osôb, aby sa liturgický úkon konal vznešeným a dôstojným spôsobom, prináležiacim cieľu tejto návštevy.

3.1.3 Na toto slávenie sa navrhuje špeciálny obrad, ktorý je v prílohe tohto direktória:

3.1.4 V prípade, ak chcú biskupi jednotlivo alebo v skupine sláviť svätú omšu aj v patriarchálnych bazilikách Santa Maria Maggiore a San Giovanni in Laterano, môže sa Úrad pre koordináciu návštev zaoberať tiež stanovením času slávenia a zabezpečením všetkého, čo treba.

3.1.5 Bolo by dobré, aby sa na týchto sláveniach, ako aj na akýchkoľvek stretnutiach v Ríme, zúčastňovali aj pútnici z diecéz alebo regiónov, odkiaľ biskupi prichádzajú, alebo ich rodáci bývajúci v Ríme či v Taliansku, a tak spoločne so svojimi pastiermi vydávali svedectvo o viere a cirkevnom spoločenstve pri hrobom kniežat apoštolov a pri Katedre sv. Petra.

3.2 Stretnutie so Svätým Otcem

3.2.1 Každý biskup sa stretne s Petrovým nástupcom na osobný rozhovor v deň a hodinu, ktoré stanoví na audienciu prefektúra Pápežského domu.

3.2.2 Vždy, keď je možné spoločné slávenie alebo spoločné stretnutie so Svätým Otcem, budú o presnom mieste a čase informované zainteresované osoby alebo zodpovedná osoba.

3.2.3 Na stretnutia so Svätým Otcom si treba obliecť lemovanú reverendu s fialovým cingulom (*la veste filettata con fascia*)

3.3 Kontakty s dikastériami

3.3.1 Návšteva biskupov na dikastériách rímskej kúrie má osobitný význam a je veľmi dôležitá, pretože existuje úzke spojenie medzi pápežom a orgánmi kúrie, ktoré sú riadnymi nástrojmi „Petrovho úradu“.

Preto sa požaduje, aby sa počas návštevy ad limina jednotliví biskupi, skupiny či komisie, dostavili na rôzne dikastériá a predložili im problémy a otázky, vyžiadali si informácie, poskytlí vysvetlenia a zodpovedali prípadné otázky. Je vhodné, ak predsedovia jednotlivých komisií navštívia príslušné dikastériá. Pritom všetko treba konať v duchu spoločenstva pravdy a lásky.

3.3.2 Ak majú byť tieto kontakty plodné, je nevyhnutné, aby boli dikastériá predbežne informované na základe päťročných správ o tom, čo spadá do ich kompetencie. Tieto informácie, ako aj osobitné otázky, ktoré chcú biskupi osobne prerokovať, im včas dá k dispozícii Úrad pre koordináciu návštev.

3.3.3 V každom prípade je vhodné stanoviť deň, hodinu a spôsob návštevy prostredníctvom Úradu pre koordináciu návštev, ktorý zaistí, aby sa čo najlepšie vyhovelo požiadavkám biskupov.

3.3.4 Na spomínanom úrade môžu biskupi dostať aj potrebné vysvetlenia ohľadom kompetencií jednotlivých dikastérií i o všetkom, čo sa týka úradov a osôb, na ktoré sa môžu obrátiť, postupov, ktoré treba dodržať, a tiež kontaktné údaje, kam sa možno obrátiť v akýchkoľvek záležitostiach týkajúcich sa návštevy.

3.3.5 Ak ide o skupinovú návštevu biskupov, jeden zo zúčastnených biskupov predstaví celú skupinu, poskytne súhrnný obraz pastoračnej situácie v regióne, ktorý reprezentujú, a predloží otázky, ktoré patria do kompetencie daného dikastéria. Ak je medzi biskupmi predseda biskupskej konferencie alebo predseda komisie, ktorej práca súvisí s navštíveným dikastériom, je vhodné, aby predstavil celú skupinu a referoval on.

3.3.6 Hoci vysvetlenia a odpovede predstaviteľov dikastéria nemajú oficiálnu platnosť, pokiaľ nie sú napísané a zaprotokolované spôsobom bežným v rímskej kúrii, môžu slúžiť ako informácie, rady, orientácia a návod pre všeobecné postoje i pri riešení čiastkových problémov, v ktorých je vhodné aplikovať praktické normy, potvrdené skúsenosťou a kánonickou tradíciou.

3.4 Možnosť kontaktov s rímskymi cirkevnými a pastoračnými inštitúciami

3.4.1 Na posilnenie spoločenstva medzi partikulárnymi cirkvami a cirkvou Ríma môžu biskupi, ktorí si to želajú, uskutočniť jedno alebo viac stretnutí s niektorou rímskou farnosťou alebo s nejakou inou, zvlášť významnou komunitou či s centrami venujúcimi sa náboženskej,

sociálnej alebo kultúrnej činnosti a pod., s cieľom vzájomne sa spoznať a vymeniť si pastoračné skúsenosti týkajúce sa spoločných problémov či podobných situácií.

3.4.2 Je vhodné vziať pri návšteve do úvahy i to, či v tomto meste majú biskupi aj vlastný národný kostol alebo či tu existujú personálne farnosti alebo „*chiesa cardinalizia*“, najmä pokiaľ sú tam pastoračné centrá.

3.4.3 Ak sa z týchto stretnutí zrodí istá forma spolupráce v pastoračnej a charitatívnej oblasti, bude to konkrétny plod cirkevného spoločenstva upevneného návštevou *ad limina*.

3.4.4 Služby Úradu pre koordináciu návštev treba využiť aj v prípade, že je záujem uskutočniť takéto stretnutia, najmä ak je potrebné nadviazať kontakty s kompetentnými pastoračnými centrami rímskeho vikariátu kvôli výberu miesta a osôb, či stanovenie vhodných dní na stretnutie.

Rím, Kongregácia pre biskupov, 29. jún 1988, na Sviatok svätých Petra a Pavla, apoštolov

kardinál Bernardin Gantin, prefekt

Giovanni Battista Re, sekretár

Hlavné zdroje: smernica I [56], čl. 28 [9] (hlavné pojmy a ciele: porov. č. 11 [109]) a kán. 400 *CIC* (povinnosť návštevy *ad limina*) a kán. 400 § 3 *CIC* (uvolnené subjekty) a smernica V [56] (poskytnutie informácií) a smernica VI, 1.2 [56], kán. 399 *CIC*, čl. 32 [9], čl. 142 [11] (v súvislosti s päťročnou správou: porov. [57]) a čl. 58 § 1, 81, 89 [9] (dotyčné dikastérie) a 1.1 [56] (vzdialená príprava) a 1.3 [56], čl. 27 [9], čl. 143 [11] (spolupráca s pápežským zástupcom) a 2.1 [56], čl. 31 [9], čl. 140 [11] (príprava a určenie termínov) a 2.1.1, 2.2 [56], čl. 30 [9] (Úrad pre koordináciu návštev a jeho úlohy) a 2.2.3 [56], čl. 180-181 [9] (kompetencie prefektúry Pápežského domu) a 2.2.4 [56] (vzťahy Úradu pre koordináciu s Kongregáciami pre východné cirkvi a pre evanjelizáciu národov) a 3.1 [56] (liturgický moment návštevy *ad limina*) a 3.2 [56], čl. 29 [9], čl. 141 [11] (stretnutie so Svätým Ocom, osobný charakter stretnutia) a 3.3 [56], čl. 139, 141 [11] (kontakty s dikastériami) a 3.4 [56], čl. 141 [11] (kontakty s cirkevnými inštitúciami Ríma: porov. [60]).

Text: ten istý ako pre predchádzajúce dokumenty.

Bibliografia:

E. BAURA, *Nota al direttorio per la visita ad limina*, in “*Ius Ecclesiae*” 1, 1989, s. 748 a nasl.

V. CARCEL ORTÍ, *Legislazione e magistero di Giovanni Paolo II sulla visita ‘ad limina Apostolorum’*, in “*Monitor ecclesiasticus*” 118, 1993, s. 451 a nasl.

G. GHIRLANDA, *Rapporti Santa Sede-vescovi: la visita 'ad limina Apostolorum'*, in “La curia romana”, Città del Vaticano, 1990, s. 123 a nasl.

V. GÓMEZ IGLESIAS, *Comentario al can. 400*, in ComEx, II/1;

J. RATZINGER, *Nota teologica sulla visita “ad limina”*, Kongregácia pre biskupov, Directorio per la visita “ad limina”, Città del Vaticano 1988, s. 16.